

Csorba Dávid:

*Debreceni Ember Pál fordítási és értelmezési technikái (1702)**

Rezümé

Debreceni Ember Pál fordítási és értelmezési technikái (1702)

A 17-18. sz. fordulóján élt kálvinista lelkész és egyháztörténész 1702-es *Garizim és Ébál* c. kötete elvben a predestináció kérdését vizsgáló elmélkedés, melyet szabad textusok alapján a losonci gyülekezet előtt végigprédikált, és kiadás előtt átszerkesztett. A lelkész a szövegelemzések idézett szövegeit pontosan jelölte, és ált. a latin eredetit és az ő saját fordítását is megadta, gyakran oldalakon át. A leghosszabb és leggyakrabban előforduló részeket pedig mellékletként közölte a kötet végén.

Ebben a kötetben a predestináció, szabadság és lelkiismeret fogalmait járta körül több irányzat képviselőjénél, s közölt tőlük (Luther, Brentz, Kálvin, Lipsius, Turretinus etc.) szöveg között hosszabb szemelvényeket, és gyakran fordításelméleti kétségeket is. A kötet szelíd hangvétele és kritikus hermeneutikai elemzései kivívták a kortársak figyelmét is: Wittenbergben 1707-ben nyilvános disputára vitték az ügyet, s ezt a művet meg is jelentették. Az előadásban ennek a hitvitának a fordítást érintő szövegeit vizsgálnám meg, részint filológiai-hermeneutikai, részint recepciótörténeti horizontból.

Debreceni Ember Pál (Debrecen, 1661 – Olaszliszka, 1710) a kora újkori magyar kálvinizmus tudós lelkésze volt, aki összeállította a felekezetének a hagyományait bemutató egyháztörténetet, a *historia ecclesiastica*,¹ melynek révén a reformáció óta először nyerhettek betekintést a latinos műveltségű világ érdeklődői a hazai magyar nyelvű reformátusok világába. A jelenlegi elemzésben egyetlen szempontot érvényesítek: azt vizsgálom, hogy milyen volt Ember Pál tudományos szövegközlési illetve fordítási gyakorlata.

Élet és életmű a mérlegen

Debreceni Ember Pál élete a 17. század jellemző kelet-európai jelenségeként írható le minden mozzanatában. Megtestesül ebben az útban a háttér, a debreceni kálvinista közeg jelentősége (ennek kivételése a szorgos és vallásos jellemre), a külföldi egyetemjárás (Németalföld, ma: Hollandia), a hazai protestantizmus üldöztetései (a rekatolizáció légkörében), a háborúk sújtotta Kárpát-medence mindennapjai (a török kiűzése, Thököly- és Rákóczi-szabadságharc korában) s a fiatalon lezárt élet (1710-ben alig 50 évesen pestisben hunyt el). Jóllehet Ember Pál számos területen tevékenykedett, de a fenti műve miatt Bod Péter óta a szakirodalom egyöntetűen elsősorban egyháztörténetíróként emlegeti. Tanulmányait szülővárosában végezte, itt a diákok közt megbecsült köztanítói tisztelet is töltött be, jellemzően négy osztály praepceptora is volt, ami egészen átlagon felüli tudást és megbecsülést jelent (ugyanis általában ugyanis 1-2 osztály tanításában segítettek be a jobbak a professzornak). Ember Pált a diákság megválasztotta vezetőjének (senior), s ebbéli minőségében tarthatott szabad megemlékezést az időszakban elhunyt neves bibliafordító lelkészről s professzorról, Komáromi Csipkés Györgyről.² Fennmaradt naplója ékes lenyomatát adja ennek a sűrű időszaknak (1679–81).³ Még diákvezetőként őt kérték ki Patakra, ahova a korábbi üldöztetések elől visszatért a diákság, s kezdetben (1682–83) tanári és lelkészi feladatot is ellátott. A hegyaljai várost visszaszerző Thököly Imre előtt ő prédikált a városi templomban, s az ő támogatásával jutott el az ekkori iskoláztatás szokásos külföldi egyetemi szintjére, a németalföldi peregrinációba (Franecker, Utrecht és Leiden egyetemeire).

* Ez a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Adolf LAMPE, [DEBRECENI EMBER PÁL], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728.

² Ld. CSORBA DÁVID, *Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei*, MKsz 130(2014/2), 204–217.

³ Uő, *Debreceni Ember Pál kéziratossá naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár 22/23(2000/2001), 173–185.

A szellemileg és pénzügyileg is tehetősebbek módjára többször disputált, nyilvános vitatkozáson részt vett, és szövegeit meg is jelentette (1686).⁴

Hazatérve első munkahelyén folytatta, de már nem mint rektor (iskolavezető), hanem a pataki kálvinista „egyetemváros”, a „Bodrog-parti Athén” egyik városi lelkésze (1686–87). Egy korabeli apodémikai metafora szerint érthető az Ember Pál esetére is mint a 17–18. század tipikus magyar kálvinista életútja, „*tota vita fuit peregrinatio*”. A hazai politikai és hadi viszonyok azonban gyakran változtak csak ez életút alatt is. Mire hazatért külfonból, mecénása elvesztette a drágán szerzett birodalmát, a Felső-magyarországi Fejedelemséget, s Patakra visszatértek a jezsuiták. Ember Pált kamarai ediktummal tiltották el a városi templomi szolgálattól, többször bebörtönözték. Ennek hatása a kézirataiban csak áttételesen jelenik meg: a külső, történeti források jelzik csak, hogy a szomszédos faluba, Hotykára tette át a székhelyét (1687–95), s a patakban keresztelte a pataki reformátusokat. Következő állomáshelyén, Losoncon (1695–1701) már tudományos munkáit is végezte, prédikációs kötet, zsoltármagyarázat kiadás, egyháztörténeti kompendiuma gyűjtése s rendezése mind ez idő alatt érik be. Szatmár (1701–4), Debrecen (1704–5) majd Diószeg következett, végig a Rákóczi-szabadságharc eseményeitől kísérve, mindegyik helyről háború űzte el. Végül Liszván (ma: Olaszliszka) telepedett meg (1706–10), s itt fejezte be főművét (1708, az utolsó kézirat lezárásának dátuma), s életét egyaránt (az 1709-es pestisjárvány ragadta el őt is, mint annyi mindenkit ebben az időben, beleértve a debreceni egyházi és világi támogatóit).⁵

Hatása a magyar kálvinista egyházi irodalomban nagyon jelentős. Egyrészt az egyháztörténete és az abban közölt hiánypótló források töretlen népszerűségnek örvendenek halálától máig. Másrészt a személye és életpéldája is mérhető: utódai közt (Szatmári Paksi-család) 4 kollégiumi professzor és püspök található. Mivel a családnak volt pataki és debreceni időszaka is, ezért kéziratai mindkét város nagykönyvtárában fellelhetőek, főművének a másolatai pedig korábban bejártak Marosvásárhelytől Utrechtten át Oxfordig sok helyet. Elsőként Bod Péter, Bethlen Kata tudós papja,⁶ majd Szombathy János, a híres pataki könyvtáros értékelték egyház-, irodalom- és regionális történeti jelentőségét.⁷ Kéziratairól Révész Kálmán (1882), Harsányi István (1911), majd Ritoókné Szalay Ágnes (1973) írtak; teológiai gondolkodásáról Kathona Géza (1961), Bucsay Mihály (1987, 1989), bibliográfiáját elsőként Czeglé Imre összegezte.⁸ Az utóbbi évtizedben én vizsgáltam a szövegeit filológiai, eszme- és dogmatörténeti s narratológiai nézőpontból.⁹

A kutatások alapján egyértelmű, hogy nem csak a magyarországi kálvinista történeti kompendium kötődik a nevéhez, hanem számos, a korban gyakori megszólalás és műfaj. A kötelező reprezentatív formák közé sorolhatjuk a temetési búcsúztatókat (elégia és epitáfium),¹⁰ a kortársainak publikációit köszöntő verseit (carmen),¹¹ s az egyetemi viták

⁴ Egy beszéd két részletben, külön két tanár vezetésével, de egy jelzet alatti publikáció: RMK III, 3389.

⁵ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség*, Sárospataki Füzetek 17(2014/1), 93–107.

⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, s. n., 1766; kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 60–61.

⁷ Johannes SZOMBATHI, *Memoriale Historicum*, Patak, 1793, [kézirat] = Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, jelzete: Kt 42, 69.

⁸ A filológiai könyvészetet ld. RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKSz 89(1973), 175–185, 364–376; a teológiai és egyéb könyvészetet legújabban ld. CSORBA Dávid, „*A sovány lelket meg-szépíteni*”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 191–198.

⁹ Ezek összefoglalását és új szempontú megközelítését hozza majd a Bolyai ösztöndíj által támogatott Ember Pál-monográfia egyik fejezete.

¹⁰ Elégia és epitáfium: Köleséri Mihály (1679), elégia: Martonfalvi György (1681), Nógrádi Mátyás (1681) temetésére, ld. RMK II, 1443, 1480.

¹¹ Az ún. carmen: ifj. Köleséri Sámuel (1682), Szöllösi Pál (1686) és Nagybányai Füsi Lőrinc (1686) kiadványaihoz, ld. RMK II, 1503; RMK III, 3391, 3403.

kiadványait.¹² Már felnőttkori önálló művei bár nem nagyszámúak, de a 17–18. század fordulójának körülményei és nyomdai lehetőségeihez mérten soknak számítanak, sőt: a századvégi kálvinista szerzők közül a legnagyobbak, mind gyakoriságban, mind terjedelemben. Egy halotti prédikáció (Kassa, 1693), egy zsoltármagyarázat, *Boanerges, Mennydörgésnek két fiai* címen (Kolozsvár, 1698), egy teljes évkörre szóló prédikációs kötet *Szent Siklus* címmel (Uo., 1700), ebben egy önálló ünnepi, úrvacsorai prédikációval, illetve egy dogmatikai vitairat, *Garizim és Ébál* néven (Uo., 1702).¹³

Már 300 évvel ezelőtt is a kor értelmiségijének kötelező stallumai közé tartoztak olyan munkák, mint kötet szerkesztés, kiadás. A korban nagy jelentőségű debreceni kollégiumi törvények revideálása (1704) az ő nevéhez is fűződik, mely a korábbi debreceni (1657) és a még korábbi pataki (1622) törvények alapján történt: minthogy Ember Pál mindegyik kálvinista város Collegiumában élt és dolgozott, a legeklatánsabban szólhatott hozzá a kérdéshez. Önálló prédikációs kötetében nemcsak láthatólag maradt még néhány lapnyi hely, s így ott kiadta egy már említett ünnepi beszédét, illetve apósának, a kor neves professzorának, Martonfalvi Györgynek – azóta egyetlen ismert – magyar nyelvű prédikációját.¹⁴ Ember Pál a debreceni évei alatt (1704–5) lektorálta az anglikán püspök John Jewel *Apologia Ecclesiae Anglicanae* című munkáját (mely magyarosítva, tömörítve jelent meg, de szintén nem az ő neve alatt);¹⁵ illetve korrektora volt az ún. Komáromi Csipkésbibliának, annak az ószövetségi részét revideálta. Saját műveiben pedig nem egyszerűen citált auctorokat, hanem mai szakmai elvárásokkal tekintve is korrekten és hosszan idézett forrásaiból azok megjelenési adatait pontosan feltüntetve.¹⁶

Így ezen szerkesztői munkák legnagyobb és leghosszabb ideig készülő kiadványa, melynek megjelenését már Ember Pál sem élte meg, a már említett teljes magyarországi egyháztörténet (adatgyűjtés: 1684–1703, szerkesztés: 1696–1708), mely végül a németalföldi tanár, Friedrich Adolf Lampe neve és kiadása alatt jelent meg külföldön latinul (Utrecht, 1728). Ebben az előzetes tervei alapján egy másik korabeli magyar szerzőjű, latin nyelvű történeti kiadvány rendszerét követve haladt: Pápai Páriz Ferenc, *Rudus redivivum* című munkáját folytatta kronológiai rendben, de az elejétől egyháztörténeti nézőpontból kiegészítve forrásokkal történeti és egyéb fogalmakkal, eseményekkel.¹⁷ A tervezett kiadvány 1703-as kéziratában mint alapműve támaszkodott a zempléni egyházmegyei levéltárból kikölcsönzött, és végül nála maradt, később pedig a debreceni collegiumi könyvtárba került *Synodaliára*, a pataki tanár, Szilágyi Benjámin István történeti munkájára.¹⁸ Az útközben többször szétszóródott, elveszett forrásai közül a végül 1708-ban lezárt kiadványában helyt kapott régi jó ismerősének, barátjának és pataki kollégájának, id. Csécsi Jánosnak két latin írása, különböző egyháztörténeti dokumentumok (kálvinista és unitárius levelek, jegyzőkönyvi szövegek, egyéb feljegyzések), melyek eredeti szövegei vagy végleg elvesztek Ember Pál menekülései közben, vagy azóta is lappanganak egy gyűjteményi kéziratcsomóban.

Végül szerzőnk közölt a saját korának nagy visszhangot kiváltott üldöztetésének, a protestáns gályarabok nyomorúságának dokumentumai közül 24 levelet, melyet kiváltásuk

¹² Egy beszéd két részletben, külön két tanár vezetésével, de egy jelzet alatti publikáció (RMK III, 3389).

¹³ RMK II, 1436; RMK I, 1519; 1556; 1650.

¹⁴ MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3072), ill. a második kiadását ld. az Ember Pál-féle *Szent Siklus* című kötet (Kolozsvár, Tótfalusi, 1700) mellékleteként.

¹⁵ Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, Debrecini, s. n., 1704 (RMK II, 2203).

¹⁶ Ld. a különböző dogmatikai szövegeket (Szent Ágoston, Luther, Brentz és Lipsius műveit) az Ember Pál-féle *Garizim és Ébál* című kötet (Kolozsvár, Tótfalusi, 1702) mellékleteként.

¹⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Szeben, Steph. Jüngling, 1684 (RMK II, 1554); DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*, [kézirat], [Liszka, 1706] = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29., ld. az előszót.

¹⁸ Ld. Szilágyi Benjámin István kolligátumát, Tiszántúli Református Egyházkerület (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 575.

érdekében vagy éppen megszabadulásuk után írtak. Ezek a korban a híradást képviselő műfajok, melyekhez több megszabadított gályarabtól hozzájuthatott: a debreceni Collegiumban tanult, és a nyomorúságuk történetét végigdokumentáló Kocsi Csergő Bálinttól, vagy a felső-magyarországi esperesi fennhatóság alatt működő egyesült egyházmegyéék (ma nagyjából Tiszáninnen Református Egyházkerület és a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház falvaiból visszatért lelkészektől (pl. Harsányi M István, Karasznai Mihály). Jelentősége ennek a forráskiadásnak, hogy máig nem jelentek meg azok a nagyjából 300 számúra becsült levelek, beadványok, feljegyzések, amelyek a gályarabokhoz kötődnek, és ezek közül is csak néhány levél látott napvilágot akkor Németalföldön, és a 19. századi *Sárospataki Füzetek* nevű periodikában.¹⁹ És végül a *Historia Ecclesiastica* paralipomenájaként, függelékeként, a III. könyv 5. szekciójában jelent meg Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*-ének első 9 fejezete,²⁰ mely azonban független Ember Páltól, mivel ez az ismert okok miatt és körülmények közt Lampe szerkesztői eljárásának köszönhető. Tudjuk ugyanis, hogy Debreceni Ember Pál eredeti (1696–1703 közti), majd az őt ötlettel segítő berlini tanár, Jablonski által javasolt változatban (1703–8 közti kéziratok) sem szerepelt Kocsi Csergő műve, helyette Pápai Páriz történetének folytatását végezte el Ember Pál. Mivel az összeállt és Németalföldre kijuttatott anyagok megszerkesztése és kiadása időben hatalmasat csúszott (20 évet), Friedrich Adolf Lampe az időközben a külföldön ismét megjelent (1723) Pápai Páriz-féle kiadvány helyett a *Narratio brevis*-t illesztette a kötethez.

A Garizim és Ébál (1702) kötet

Az egyetlen szöveg, amit részletesebben most megvizsgálók, az a Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában, feltehetően a nyomdász feleségének illetve Miskolci Csulyak Ferenc segítségével köszönhetően 1702-ben napvilágot látott *Garizim és Ébál* kötet, mely ma kevésbé ismert, de saját korában már rögtön megjelenését követően lett élénk visszhangja. Wittenbergben egy Martinus Regis nevű az észak-magyarországi Liptó vármegyei diák neve alatt s tanárának Gottlieb Wernsdorfnek a felügyeletével jelent meg.²¹ A címlap és az előszó tanúsága szerint a szerzőként feltüntetett diák hozta tanára elé, s fordította le számára rövid idő alatt magyarról latinra, Wernsdorf pedig disputációra vitte a témát. A vita s egyben hitvita vallástörténeti kontextusát vizsgáló Bucsay Mihály rögzítette, hogy a disputa szerzője valójában a lutheránus tanár, akinek ekkori koncepciójában értékelhető ez a gyors Ember Pál-recepció. A kiadvány reprezentatív szerepe a rózsashegyi zsinat (1707) körüli jelenségek és a XII. Károly svéd királyhoz fűzött evangélikus egyházpolitikai remények mentén érthető meg jobban: az evangélikus felekezet, azonbelül is annak az ortodox irányba érdekérvényesítő akciójának a részeként. A vita félbeszakadt, ugyanis leáldozott a svéd király szerencsecsillaga Poltava után (1709), s még ez évben meghalt Ember Pál is, a Rákóczi-féle szabadságharc melléközgéjeként Kelet-Magyarországon pusztító pestis áldozataként.

Ember Pál könyvecskéjének ezután negyedszázadig nincs kutatója. Félévszázada legelőször Kathona Géza (1961) vizsgálta a szöveg filológiai s teológiai háttérét, majd Bán Imre (1976) a kuruc-kor irodalomtörténetének elemzése kapcsán a „magyaros magyar” képzet megjelenését, Bucsay Mihály pedig két ízben (1987, 1989) a kálvinista–evangélikus hitvita

¹⁹ Ehhez bővebben ld. CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához = Mártírium és emlékezet : Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. IMRE Mihály, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), megj. alatt.

²⁰ [KOCSEI CSERGŐ Bálint], *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum (...) hoc ordine digessit N. N. Anno reparatae salutis 1676. Mensis Novembr. 25. die.* = LAMPE-EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae Reformatae...*, i. m., 746–919.

²¹ Gottlieb WERNSDORF, *Pauli Emberi De Praedestinatione et reprobatione Sententiam Auspiciis (...) Wernsdorfio*, Wittenberg, Hake, 1707 (RMK III, 4611).

egyház- és eszmetörténeti vonatkozásait vette szemügyre, magam pedig (2011) egy-két prédikációs exemplumát érintettem.²² Az öt megközelítésből csak a két Bucsay elemzés foglalkozott kimondottan ezzel a kiadvánnyal, a neves egyháztörténész azonban a szöveg referenciális kontextusa iránt mutatott nagyobb érdeklődést, s csak utalásszerűen jelölt egy-két citátumot. Jelenleg az 1702-es kötetnek a fordításhoz kötődő hivatkozásait és az ezekre vonatkozó auctoriális reflexiókat értelmezem, s a fordítási technikák eszmetörténeti tanulságait keresem.

Debreceni Ember Pál kiadványai egyébként bőséges anyagot szolgáltatnának a fordításkutatásnak. Az 1698-es szövege zsoltármagyarázat, érhetően tele vannak a négy szent nyelvből a bibliai exegézishez vett idézetekkel. Az 1700-as prédikációs kötet ezt bővíti, mégpedig nem a kálvinista hagyományban gyökeredző kegyességi szövegek idézeteivel (rabbinusok és a középkori misztika), illetve hosszas teológiai, dogmatikai elemzéseknek a latin citátumaival és azok rövid magyarításaival. Az 1704-es Juellus-kiadás egy iskolai gyakorlatra egyszerűsített nyelvezetű és anglikánból kálvinistává finomított szemléletű mű. A *historia ecclesiastica* másolatai és a kiadványa számtalan szövegből megalkotott, reflektáltan kompilált munka, melynek a narrátora több esetben jelezte, hogy Ember Pál fordításában közölt szövegeket (egyházmegyei iratokat, liturgiai és dogmatikai iratokat, magánleveleket). A közlés- illetve a forrásnyelv a legtöbb esetben a magyar és a latin, keverve a szent nyelvekből vett hermeneutikai elemzésekkel. A szakirodalmi utalók visszaellenőrizhető, pontos, szakszerű hivatkozások, az *apparatus criticus* (lexikonok és szakkönyvek) felvonultatásával. Ezek megjelenítése több módon történt: vagy csak az egyik szöveg került a főszövegbe (az eredeti pedig lábjegyzetbe vagy a margináliára), vagy párhuzamos szöveggé nyilvánítást láthatunk, illetve ritka esetben, mint itt az 1702-es kiadványnál, az idézet rövidített része a narrációba, a teljes szöveg pedig a mellékletbe került. Általában módszertanilag szövegű értelmezéseket adott a kora újkori szerző, többnyire tartalmi fordítással (saját tömörítéssel).

A *Garizim és Ébál* rejtélyes című kötet dogmatikai jellegű textusokat, a sokat vitatott és sokféleképpen magyarázott predestináció egyik tételét vizsgálja.²³ A Garizim hegye (az áldás) és az Ébál hegye (átok hegye) egy természeti tünemény, melyet olyan érdekfeszítőnek tartott a kálvinista lelkész, hogy ezt magyarázandó az előszóban külön beidézett egy korabeli útleírást.²⁴ Tényleg valós jelenségről van szó ugyanis: a kereskedelmi út a két középmagas hegyvonulat között tekereg, s az egyik oldal fás, ligetes, bőven termő, vízzel öntözött, míg a másik kiszáradt, köves, zöldmentes övezet. A szerzői szándék – a félreértést elkerülni – a kötet prelimináriumaiban több helyütt megmutatkozik. Már az is sokatmondó, hogy kit tekintett Ember Pál a célközönségének. A kolozsvári kiadványt szatmári lelkészsége idején (1701–1704) készítette nyomda alá, de a korábbi szolgálati helyén, Losoncon magyarázta (1695–1701) végig prédikációkban, s itt kezdte el írásba foglalni ezeket az elemzéseket (az előszó szerint 1701. júl. 26. – 1702. febr. 1. közt. Mivel Ember Pálnak a pataki nagykönyvtár

²² KATHONA Géza, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, Theológiai Szemle Ú. F., 4(1961), 219–224; BÁN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*, Századok 110(1976/6), 1052–1069; BUCSAY Mihály, *Debreceni Ember Pál coccejanizmusa = Szószék és katedra : Tanulmányok Dr Tóth Kálmán professzor tiszteletére 70 születésnapja alkalmából*, Bp., BRTA, 1987, 31–38; UŐ, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen : Egy hitvita és háttere*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve 6(1989), 111–119; CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában : A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Kálvin Kiadó, DE Történeti Intézete, 2011 (*Speculum Historiae Debreceniense* [A DE Történeti Intézete kiadványai], 6), 177.

²³ A cím textusai: „az életet és a halált adtam előtökbe, az áldást és az átkot” (5Móz 30,19b), „Lásd, én adok ma előtökbe áldást és átkot! ... mondd el az áldást a Garizim hegyén, az átkot pedig az Ébál hegyén” (5Móz 11,26, 29b), „imádják őt a földnek minden lakosai, akiknek neve nincs beírva az életnek könyvébe, amely a Bárányé” (Jel 13,8a).

²⁴ „Notas Jobi Ludolphi ad Epistolas Samaritanas” (EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *7v): ez az utalás a következő tételre vonatkozik: *Epistolae Samaritanae Sichemitarum ad Jobum Ludolfum*, ed. Christophorus CELLARIUS, Ienae, Bielcke, Hetstedt, 1688.

kézírtatárában több prédikációs kötete fennmaradt, elvben ennek a szövegnek a kéziratot hipotextusát is fellelhetnénk. Ezek a kis kötetek már a szerző másolatai, mégpedig tematikus rendezésben: egy-egy bibliai könyv vagy a Heidelbergi Káté exegéziséhez az évek során született, a könyv textusrendjében összemásolt prédikációs köteteket találunk, de sem a *Garizim és Ébál* két textusához (Ef 1,4; Rm 9,11–16), sem az 1701-2 közti időszakhoz nem maradt ránk elemzés.

Losonc multikulturális közege, vallási lelkeségének pietista jellegzetessége, irodalmi életének rétegzettségére jól ismert jelenség. A Nógrád vármegyei gyülekezet heterogén nemesi közösséget alkotott: az előszó ezek alapján 33 kálvinista és 6 evangélikus nemest nevesített. A megszólítások és ajánlások nyelvezete semleges felekezeti, jellemzően pietista stílust mutat: a témakijelölés is sejteti, hogy a két felekezet közti predestináció-felfogás különbségei, egy potenciális vita helyett inkább a kiegyensúlyozásra, az irénikus beállítottságra helyeződik a hangsúly. A téma, a predestináció értelmezése központi protestáns fogalom, de minden korban másként látott, vitatott dogmatikai tételekkel. Közvetve idekapcsolódik az eredendő bűn, a szabad akarat, a kettős kiválasztás, a megszentelődés, a szövetség problematikája. Debreceni Ember Pál más művei és az itteni előbeszéd alapján is megállapítható, hogy az író nem lehetett duelláló alkat, ennek a kiadványnak a célja sem más, mint a békítés, mégis parazsat vont a fejére, Wittenbergben vitát generáltak a téziseiből.

Az alapvető kérdés itt már a patrisztika korától jelenlévő, s meg nem oldott tézis miatt pattant ki: a predestinációt Ember Pál milyen felfogásban jelenítette meg: infra- vagy supralapsarius értelmezésben? Nagyon lerövidítve s pointírozva, az Isten milyen szabadságot adott az embernek: hagyta hogy vétkezzen, vagy előidézte azt? A kora keresztyének közt... A 16. században pedig maga Pázmány élcelődött ezzel. Ember Pál egyetlen finom utalással jelzi, hogy tudatában van a téma súlyosságának és történeti előzményeinek: a kötet legelején éppen Pázmány idézi meg. „Ne egye senki kenyerét azzal, ‘s ne is motskoljon bennünket, hogy mi *Reformatusok*, a’ mi hitünk és szent vallásunk, Istent a’ bűnnek okául tsináljuk”.²⁵ A marginália pontosan utal a forráshelyre: „*Kalauz*, lib. 3., cap. 7. § 8. n. 4.” A kiadás ugyan nincs megjelölve, de ez alapján könnyedén beazonosítható: Ember Pál a *Kalauz* második kiadását használta, ahol az esztergomi érsek ekként érvelt: „Azt vitattya Luther, és Cálvinus, a’ mint oda aláb meg-halljuk, hogy Isten taszittya, kiszetti, kételeníti embert a’ bűnökre; Isten oka mind azoknak, valakit az Eördög, és az Istentelenek cselekesznek. Kiből azt hozzák-ki, hogy az emberben nincs Szabad Akarat. Luther in Annot. Art. 36. ed. 1521.”.²⁶ A vitapozíció, amit felvett a katolikus fél, izgalmas: egyrészt egybemossa a két protestáns felekezet felfogását, másrészt a katolikus félhez viszonyítva máig fennáll ez a nézőpontbeli különbség. A dogmatikai alapállás tehát a 16. századra kikristályosodott, s az elmúlt 400 évben alig változott. A protestánsok mégma nem is vetik el az emberi szabad akaratot, és nem is supralapsariusok, mint arra Pázmány ügyes megfogalmazása utal, a katolikus teológia mindenképpen nagyobb szabadságot biztosít az emberi cselekedeteknek.

A *Garizim és Ébál* szerkezete jelzi, hogy semmiképpen sem vitairatnak készült. A keretet a címnegyed²⁷ paratextusai és az Appendix²⁸ metatextusai adják. Ezen a héjon belül elől és hátul is található egy-egy imádság: előbb egy „Köz Helyen mondatott Imádság”, utóbb egy „Áhítatos könyörgés” olvasható, mindkettőben Augustinus-szövegek intertextuális

²⁵ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 41.

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérlő Kalauz*, Posomban, [typ. Societatis Jesu], 1623 (RMNY 1293), 244.

²⁷ Úgy mint: címlap idézetei (bibliai alaptextusok, Fulgentius és St. Bernát egy-egy mondanak a rejtett értelemről), Ajánlólevél, a K[egyes]. Olvasóhoz címzett előjáró beszéd, a tiszántúli református püspök, Kocsi Csörgő János Approbatioja, cenzori engedélye, s végül az zempléni esperes, Zádorfalvi Márton köszöntő carmenje.

²⁸ A szövegelemzéshez tartozó hosszabb szemelvények, úgy mint: Luther *De Servo arbitrio*-ja (Wittenberg, 1546), Johannes Brentz *Exegesis in evangelistam Johannem* (1542-es és 1545-ös kiadásából), Augustinus opera omnia-jából a *De Gratia, et Libero Arbitrio* (Basel, 1556), és Justus Lipsius *De Constantia* című műveiből.

jelenlétével.²⁹ Ezen a héjon belül ismét egy keretes szerkezetű elrendezés irányítja a figyelmet a lelki értelmezésre: a kötet lapszámokkal ellátott első fejezete (1–5. beszéd, 1–46. lap) „Elmélkedés”-sel kezdődik a „lelki akadályok elhárítása” céljából, a predestináció tételeinek magyarázatát pedig egy „Rövid Summa” zárja. S hogy félreérthető ne legyen, a tényleges exegézis ezen a többszörös héjszerkezeten belül is kétosztatú: a két textus alapján (Ef 1,4; Rm 9,11–16) két „Fundamentum”-ra épül (6–8. beszéd: 46–72.; 9–20. beszéd: 72–200. lap), ahol az előbbinek a felvezetés, ráhangolódás szerepét jelölhetjük ki. Arányaiban a két exegézis sem egyenlő súlyú: az első, bevezető három beszéd rákészít a lelki téma kétségeinek az elintésére, a figyelmes olvasására és értésre, a kötet gerincét alkotó 12 beszéd pedig folyamatos textusmagyarázatot követ, de nem a klasszikus szóbeli prédikáció homiletikai elvárásai alapján. A lectio continua elv alapján sorbavett, de nem prédikáció, hanem elmélkedés született itt, ugyanis a textusok exegézise a kisebb terjedelmű „Tudomány”-ra és a sokkal bővebb „Lelki Haszon”-ra oszlik. Ezek alapján megállapítható, hogy a kötet struktúrája és tagoltsága tudatos szerkesztést mutat, műfaji jegyei a szöveg elemzését a tudományos, értekező stílustól az elmélkedés felé mozdítják el.

Erre már a kötet prelimináriáiban történik utalás: ezek a szövegek a losonci gyülekezet előtt mint prédikációk elhangzottak, de itt átalakítva, „Trakta” műfajban jelentek meg. A szerzői megfogalmazás szerint hosszabb és más rendszerű lett volna a kötet: a Rm 9,11–25, és külön a Rm 9,25–33 exegézise alapján, de a műfajt és a tervet részletesebben nem jelölte Ember Pál. Az *Ajánló levél* adott szakasza ekként szól: „ezen együgyü Traktát el-készítettem, a’ mint Kegyelmetek között laktam, noha élő szívvel el-mondottam, azontúl bizonyos okora nézve a’ praedikátiók rendit más formára szabtam”.³⁰ A másik bevezető, *A K[egyes]. Olvasóhoz* címzett rész pedig a korabeli hasznát is hangsúlyozza: visszaalakítható a szöveg: „tsak vigyázzon szemesen a’ paragraphusokban renddel lévő *stylus* folyamattýára”.³¹ A praxis itt természetesen a prédikátortársak számra hasznos, elemzésként való felhasználását jelenti a kötet szövegeinek. Elvben minden beszéd minimum két részre oszlik, egy tudományra és egy haszonra, ezek elé imádságot és éneket választani, a két részt további homiletikai formákkal bővíteni, valóban nem jelenthetett nehézséget. Mindenesetre Ember Pálnak ez a kötete műfajilag így is vegyes konglomerátum: elmélkedés keretében megfogalmazott dogmatikai exegézis, szövegkiadással, s többszörösen is az olvasmányosabb, önálló tanulmányozásra, lelki elmélyülésre alkalmas szövegekkel s metatextusokkal.

A Garizim és Ébál (1702) kötet fordításai

A kötet fordításai, mint erről már volt szó korábban, három helyen találhatók meg: szöveg között több féleképpen; a főszövegben rövidebben és a mellékletben az eredeti teljes szöveghez viszonyítva; és végül átiratban (Augustinus-ima parafrázisa). A fordított szövegek az Ember Pál korabeli kurrens teológiai szakirodalomhoz tartoznak, s azon belül szakrendileg igen vegyes képet mutatnak. A bibliai propedeutikán belül vannak értelem szerint bibliák,³² bibliakommentárok és exegézisek,³³ s van néhány bibliai kortörténeti munka.³⁴ A szisztematika teológián belül találunk dogmatikai összegzéseket,³⁵ kálvinista³⁶ és

²⁹ Az előbbiben a marginálián jelölt bibliai textusok és Augustinus egy szövege alapján, az utóbbiban az alcímben jelölt módon Augustinus *Soliloquium*-a (*Opera omnia*, T. 9., 28. fej.) parafrázisaként.

³⁰ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *5v.

³¹ *Uo.*, i. m., **3v.

³² Septuaginta, Vulgata, Xantes Pagninus, Vatablus, Junius–Tremellius, Piscator, Walton, Váradi Biblia.

³³ Altling, Brentz, Coccejus, M. Polus kiadványai közös jellemzője, hogy mindegyik teljes kommentár szerzője, és inkább ószövetséges tudós volt.

³⁴ Vergilius, C. Rufus, J. Flavius közismert alkotásai és a Liudolfnak küldött tájleírása a címbeli természeti jelenségről.

³⁵ Kálvin *Institutiója*, a tridenti zsinat jegyzőkönyve, Dordrehti kánonok, Pázmány *Kalauza*.

evangélikus³⁷ teológiai kommentárokat. Az egyház- és világtörténelmi művek megidézése sem maradt el Ember Pál írásából.³⁸ A gyakorlati teológiát pedig érthetőleg az elmélkedések képviselik.³⁹ A fordított művek arányait tekintve szemmel látható, hogy az egyes teológiai diszciplínák egyensúlyban vannak. Egy könyvet legalább kétszer említett, idézett Ember Pál, s ennél gyakrabban (min. háromszor) a teológiai kommentárok, a kálvinista teológia és az elmélkedés tárgyköre emelkedik ki. Az összes idézettséget tekintve a legmagasabb számot a kálvinista kommentárok (Alting, M. Polus, Lightfoot) és a kálvinista teológia rendszerezései (Kálvin, Turretinus) képviselik: ezek közül az egyik előszóban kifejezetten két tudós munkáját jelölte meg háttérül: a német Alting, és a svájci Turretinus egy-egy pontosabban meg nem nevezett művét.⁴⁰ Kiugróan magas, 17-szeri említés és/vagy fordítás jut egyetlen kiadványra: Augustinus opera omniájára (keretező imák, szöveg közötti idézetek, közvetett idézetek, mellékletek egyaránt vannak).

A *Garizim és Ébál* kötet tehát jellegadóan kálvinista szemléletű, és több szálon kötődik kifejezetten Augustinus műveihez. Erre ékes példa az az ima parafrázis, melynek hipotextusa Augustinus egyik teológiai elmélkedése a *Magányos elmélkedések* (Soliloquium) című írásából. Az „Áhítatos könyörgés” című szöveg az alcíme szerint „vétellett a’ sz. Ágoston D[ocor]. munkáinak 9. szakaszszából, (operum Tom. IX.) az ő magános Lelki Beszélgetésinek XXVIII. részéből (Soliloquiorum c. XXVIII.)”.⁴¹ Ez az idézés elég pontos, s egy korábbi még precízebb interlineáris megjelölés alapján a kiadás is beazonosítható.⁴² Frobenius műhelyének kiadványáról van szó.⁴³ Az egybekötött 9-10. kötetben, a 28. fejezet margináliája meghatározása szerint, „De profundae praedestinatione & praescie[n]tia dei Caput XXVIII” szól.⁴⁴ A megismerhetetlen jelenség, a mindenható Isten bölcsessége és az emberi tudás csekélysége jelenik meg az Augustinus-szöveg hiperbolikus halmozásos alakzataiban. Ezt vitte tovább Ember Pál, az ima retorikájához alakítva a hipotextus szóképeit és figuráit.

Ehhez képest sokkal egyértelműbben szólalnak meg Ember Pál egyéb fordításai. Az adott szó, szerkezet vagy éppen bekezdés magyar verziójának a megadása függ az alapszöveg helyzetétől. Erre a hivatkozási technika is figyelmeztet. Egy szó szinonimáit gyakran megadja Ember Pál, s pl. egy természeti exemplum kapcsán találjuk a lepkék (leppendékek) megjelölést. Szenci Molnár szótárában nem találtam, Apácai Csere János enciklopédiájában (1655) a madaraknál egyáltalán nincs ilyen kategória; és a későbbi állattani lexikonban, Miskolci Csulyak Gáspárnál (1702) pedig a lepkének csak a pillangó a szinonimája.⁴⁵ A korban az egyetlen lexikon, ahol erre rábukkantam, Pápai Páriz szótára (1708): a magyar–latin részben még csak a leppendék, a latin–magyar részben már számos variáns szerepel (lövöldék, leppendék, pillangó, lepke). Ha utal valamire Ember Pál, akkor még nem „a” nagytekinélyű Pápai Párizra (lévén, hogy az elemzése évekkel korábban készült), hanem

³⁶ S. Maresius, J. Hoornbeek, J. Witsius, C. Wittich, J. Lightfoot, F. Turretinus művei.

³⁷ Luther, A. Hunnius, M. Becanus, J. R. Brochmand, A. Mercer, A. Pfejffer művei.

³⁸ J. A. Thuanus, J. Forbesius, F. Balduinus, J. Slejdanus, ifj. F. Spanheim, J. A. Comenius, C. Matthiae, J. H. Heidegger művei.

³⁹ Augustinus, St. Bernát, Fulgentius, C. Agrippa, I. Jakab, J. Lipsius, és Ember Pál saját írásai.

⁴⁰ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., **3r.

⁴¹ *Uo.*, N6v.

⁴² „S. Augustinus Enchirid. ad Laur. c. 100. = Oper. Tom. 3. Edit Basil. Froben. A. 1556. fol. 187. col. I.” (*Uo.*, 44). Hasonló közlés még: *Uo.*, 85, 181.

⁴³ AUGUSTINUS, *Soliloquiorvm animae ad deum liber = Nonus Tomus Opervm D. Aurelii Avgustini*, Basileae, Froben, [1556], 2°, 1–37. fej., 753–791. A beazonosításhoz a kolozsvári Akadémiai Könyvtár példányát használtam (jelzete: R 82401).

⁴⁴ *Uo.*, 778–779; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., N6v–N7v.

⁴⁵ APÁCAI CSERE JÁNOS, *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht, Waesberg, 1655 (RMNY 2617), kiad. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, Bp., Szépirodalmi, 1959 (Magyar Klasszikusok), VII, 40; MISKOLCI CSULYAK GÁSPÁR (ford.), *Egy jeles Vad-kert*, Lőcse, s. n., 1702 (RMK I, 1658), 673–674.

inkább szóbeli tájnyelvi alapháttérre: nincs is mellette marginália. A szószerinti hivatkozásra jó példa, ahogy Pázmány *Kalauz*ának második kiadását citálja: „egy nagy Magyaros Magyar Pap” mondását korhű átiratban közli, a szövegen szimpla stilisztikai változtatást lelünk, mely akár a nyomdász felfogását is tükrözheti.⁴⁶ S van a hivatkozási technikái közt közvetett jelölt idézés: így közölt egyértelműen Septuaginta- (LXX-) kommentárt Coccejustól, Augustinus-kommentárt Turretinus művéből, illetve van egy „házon belüli” érdekesség, amikor egy németalföldi teológus újszövetségi exegéziséből idézte meg Luther egy másik, általa nem használt kiadását: „b. m. Luther, Tom. 2. oper. Jenens. Ad Ann. 1525. citante Doctiss. Hoornbeekio, in Disput. ad 1Tim. 2:4 § 3. etc.”.⁴⁷

A forrásadottságokhoz viszonyítva a latin és a magyar textusok többféle fordítás- és nyomdatechnikai módszerrel kerültek elő a kötetben. Ennek a már említett érdekes jelensége a mellékeltekben közölt eredeti latin szövegek (Ágoston, Luther, Brentz, Lipsius és Turretinus bekezdések) és a „traktában” megjelenített szövegeknek a viszonya. Legalább három típusú megoldást találhatunk erre: az appendix eredeti és pontos szövegközléséhez képest a „traktában” az elmélkedés szövegei között latinul röviden (hol a főszövegben, hol valamelyik marginálián), s ugyanott magyarul viszont egy más jellegű tömörített verziót olvashatunk. Ennek indokát egy Lipsius-idézetnél adja tudtunkra a szerző: „Magyarúl, (: nem mindenütt szóról szóra, hanem értelmesen :) így folynak a’ beszédek...”,⁴⁸ azaz a mai szakmai köznyelv által az ún. ekvivalencia-kérdésként tematizált problémát olyan módon oldotta meg a fordító, hogy az adott kontextushoz tartozó tartalmi, akár bővítést és értelmezést is magában foglaló kulturális fordítást készített. Itt és a hasonló esetekben azonban Ember Pál a közbevetés s az idézés megszokott formai és nyelvi eszközeivel jelölte, hogy hol mit illesztett be, mi a saját s mi az eredeti szövegelem.

Más esetben több kiadás is a fordító rendelkezésére állt, s mindkettőt alkalmazta, azaz itt kétnyelvű teljes idézést követett. Kálvin főművére, az *Institutió*ra általában latinul hivatkozott (közvetlenül a szövegre, vagy közvetve valamely más tudós elemzésében), de amikor „A’ b. eml. Cálvinus János szavaival” kívánta megerősíteni érvelését, akkor a magyar fordításhoz Szenci Molnár Albert 1624-es kiadását használta – a fent látott Pázmány idézethez hasonlóan – korszerűsített helyesírással.⁴⁹ S ez ismét csak lehet a szerző, de a korrektor keze nyoma is: utóbbi lehetett bármelyik két korábbi jóbarátja, id. Csécsi János és Kaposi Sámuel: erre egyéb kiadványai utalnak. Ugyanezt a jelenséget látjuk, amikor egy bibliai textus fordítási kérdéseit feszegeti Ember Pál: gyakran 3-4 fordítást is megjelenít, majd közli az eredeti szerint javasolt mai verziót.⁵⁰ Minthogy Ember Páltól nem állt távol a nyelvészkedés (ti. a Komáromi

⁴⁶ Pázmány szövegét normál módon, Ember Pálét szögletes zárójelben közlöm. „Veszesse-el Isten azt a’ Hitet [hitet], mely [melly] az Istenről [Istenről], CHRISTUSról [a’ Christusról] és a Sz. [szent] Írásnak igazságáról [igasságáról] kételkedik”, PÁZMÁNY, *Kalauz*, i. m., 462; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 141.

⁴⁷ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *8r, 181–182, 24.

⁴⁸ *Uo.*, 163–164.

⁴⁹ Az *Institutio* Szenci Molnár-féle nyelvezetét finoman javítgatta Ember Pál: „Mert az Iras Iskolája a’ Szent Léleknek” mondatrészen csak az Oskolája kifejezés cserélődött; „elhallgatni és elnyommasztani” régies ízű párfogalma helyett az „el-nyomni” kifejezés áll; „Nem inkább engedgyünc meg...” helyét ismét egy könnyedebb megfogalmazás vette át: „Engedjük-meg inkább...”; „mind fülét, szivét meg-nyissa” pedig más alakzatban került elő: „mind fülét, mind szivét”. Ugyanígy végigkövethető a mintegy 1,5 lapos szakasz (Szenci Molnár Albert (ford.), *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanovia, Aubrius, Sleikius, 1624 (RMNY 1308), 961–962; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 9–10).

⁵⁰ Préd 9,1: Sem a’ szeretetet, sem a’ gyűlölséget... senki nem tudhattya, azoc által a’ mellyek ő előtte vadnak” – nem tudja az ember mind abból (is) ami orczája előtt vagon. A’ régi köz Deák fordításban, nem az eredeti Sidó betű szerint fordítatván a’ Textus, (Nescit homo, utrum odio, an amore sit dignus?)”. Ebben az exegézisben többféle ismeret összegződik: a cáfolt Vulgata, a korrigáláshoz valamelyik héber kiadás vagy kommentár (Xantes Pagninus, Vatablus, Junius–Tremellius, Cornelius á Lapide kiadványaira mindre hivatkozott), valamelyik magyar fordítás (ebben a kötetben a *Váradai Bibliát* idézte), a Walton-féle polyglott kiadás (szintén idézte), és végül a saját betoldás, kiegészítés mind benne foglaltatik. EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 145–146.

Csipkés-féle biblia revideálásában is részt vett), nem meglepő, hogy több esetben élt az eredeti jelentéshez való visszatérés lehetőségével. Elvben ugyanis a *Váradai Bibliát* (1661) idézte, de jelölte a saját javaslatait vagy a jobb frazeológiai megoldásra, vagy az eredeti héber, arám szerkezet mondattani hiányainak a magyarra fordításakor szükséges kiegészítésre.⁵¹

És bizony akadt néhány szerző, akinek a művét pedig pontatlanul, netán jelöletlenül idézte Ember Pál. Ezek lehetnek kisebb, érzékelhetően szövegpanelek (komédiázó vívókról, hajósok pixiséről, a lelki futásról, Rákócziak bibliaolvasásáról),⁵² az átlagember ellenvetései (az igazságtalan ítéletű ill. a balga mondásai), s végül kényes helyzetű szakirodalmi források. Így hiányos egyes tudósok elemzéseinek a könyvszerkezete: Az előszóban hivatkozott alaplunkák szerzői, Alting és Turretinus is csak átlagos gyakorisággal szerepelnek explicit módon, de mellettük, érdekes módon Coccejus csak egy lexikonnal szerepel, Descartes elméletei pedig csak közvetve jelennek meg. Még pontosabban nézve a tényleges tézisek, kálvinista és/vagy lutheránus dogmatikai tanítások is alig artikulálódnak. Amint a kálvinista eleve elrendelés-tan egyetlen dogmatikai tételben sem realizálódik, úgy ezek szélsősége (az ún. supralapsarius-tan) is csak a korábban idézett módon Pázmány refutációjában jelenik meg közvetve. Bucsay Mihály már rámutatott, hogy nagyon finoman ugyan, de Ember Pál hitvallást tett a kálvinista ún. szelíd infralapsarius-felfogás mellett (az Isten szabadságot is adott az embernek, de hagyott titkokat még rejtve).⁵³ Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy a kálvinizmus ésszerű, gyakorlatias felfogása Debreceni Ember Pál műveiben a coccejánus hermeneutikai és homiletikai gyakorlati elemzéssel, és a descartes-i természetfilozófia és logika rendszerével forrt egybe, de nem a logika, hanem a pietas, a kegyesség talaján. Egyértelmű, hogy szerzőnk ismerte a különböző vitázó nézeteket, de azok élét elvéve, az eredeti tanokat finomítva jelenítette meg. Ilyen módon nem helyeződött nyilvánvaló súly például illetve az írás idejéhez képest félévszázados filozófiai lételmélet és megismerés-tan új rendjére (Descartes), de a kálvinisták közt 30 évvel korábban Németalföldön még ádázan vitatott föderálteológiára (Coccejus) sem, sőt az éppen aktuális teológiai kihívást jelentő svájci ésszerű kálvinizmusra (Turretinus) sem.

A szó felmutat és el is rejt. Az Ember Pál kiadványát pellengérre állító wittenbergi professzor, Wernsdorf ezért könnyedén találta meg a támadási felületet. A kegyességi érvek helyett az ő kiadványa látványosan a hitviták pozíciójába helyezkedve, ismét csak logikai formák elemzésével, a *Garizim és Ébál* kijelentéseinek enthümémákba szerkesztésével vette fel a fegyvert. Vaskos kiadványa az evangélikus felekezeti nézőpont Luther utáni elméleteire alapozott, szemben Ember Pál középutas megoldásaival. A magyar szerző finoman egyensúlyozó, a kegyes életet központba állító modorát pedig felváltotta a személyeskedő gúnyolódó hangnem („aki ezt írta, nem is ember” típusú szójáték és társai). Mint arra Bucsay Mihály egyik tanulmányában rámutatott, az evangélikus tanár – itt és másutt is kinyilvánított – felfogása alapján teljes mellvértben harcolt a világnézetével szembenálló tézisek, úgymint zwingliánusok (kálvinisták), fanatikusok (pietisták), racionalisták (felvilágosodás) képviselőivel. Ember Pál kiadványa pedig épp ezeken az alapokon nyugodott: kálvinista teológia, kegyes hangnem, és racionalista tudományos világkép. Wernsdorf hitvitája tehát minden szempontból más kontextust teremtett, mint Ember Pál, aki „lelkünk javára (...) lépesmézeket szedegethetünk” pozíciójából vizsgálta a predestináció vitatható problémakörét.

⁵¹ Ézs 44,25: héjában valóvá tesz – semmissé tesz; Úr – Jehova; jövendölők – jósok, varázslók, jövendőmondók (Uo., 86).

⁵² Természetesen a korban közkedvelt toposzt, I. Rákóczi György bibliaolvasási adatát közölte, Aragóniai Alfonz és Friedrich Crato hasonló adataival, s ehhez forrásként utalt Csulai halotti beszédére, Bisterfeld parentációjára. Uo., 193. Ld. ehhez KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet : A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Akad., 1998 (Historia Litteraria, 5), 204–206; *A biblia és Rákócziak*, írta és összeáll. MONOK István, Bp., Kossuth, 2006.

⁵³ BUCSAY, *Debreceni Ember Pál coccejánizmusa*, i. m.

Persze nem mehetünk el amellett, hogy a *Garizim és Ébál* szerzője pontosan tudhatta, hogy nehéz fába vágta a fejszét, hiszen maga vallotta be könyve elején, hogy azt „a’ Magyarországi Evangelica Ecclesiának piaczn lelki vásárfiában árúlom”, tehát a protestáns felekezetek közti kommunikációs térben engedte megjelentetni. A könyv célzata a helyes istenismeret keresztyén életelve volt, s a kegyes élet viszonylagos szabad akaratára helyezte a hangsúlyt, a kegyességi középút irénikus érveire (Ágoston és Lipsius és Luther, Brentz és Coccejus és Turretinus) támaszkodva, az keresztyén lelkületű nemesembert helyezte az implikált olvasói pozícióba. Mivel a kötet újszövetségi textusa ezt az írástértelemezői helyzetet az anagógikus értelem felé nyitotta ki (aki jól érti az áldás és átok hegyéhez kapcsolódó ígéreteket, az „A’ Bárány életének könyve” kódját is megkapja), ezért a rosszul értelmezők helyzetére szükségszerűen átkot vont. Nem mint eleveelrendelt kárhozatot, hanem mint önállóan, egyénileg ki nem harcolt, lelki értelemben el nem fogadott üdvösséget. A lelki piac pedig minimum divergens kommunikációs tér, ahol az áldás és átok lehetőségéért mindenki maga is tehet. Debreceni Ember Pál bár el akarta kerülni, de részint a metaforikus értelmezés lehetősége, részint a német evangélikusok egyházpolitikai ambíciói miatt kiváltotta a nem az ő világnézetét pártolók haragját.